

УДК 811.161.2:81'42

DOI: 10.24919/2522-4557.2017.40.116992

Ірина ГОЦИНЕЦЬ

orcid.org/0000-0002-8201-2712

ОБРАЗ ЛЮДИНА В ПРОЗОВИХ ТВОРАХ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТЕМАТИКИ

Статтю присвячено розглядові асоціативно-семантичної групи «відповідальність», зокрема мікрогрупи «людина», змодельованої за ідіостильовими параметрами мови українських прозових творів чорнобильської тематики. Розглянуто функціонально-стилістичну динаміку компонентів, які реалізують відповідне концептуальне значення, та типи їхньої актуалізації, лексичну валентність і контекстні асоціативно-семантичні зв'язки номінації «людина» у конкретних хронікально-документальних текстах.

Ключові слова: асоціативно-семантична група, диференційні риси, метафорична мікротема, контрастування, образний ряд.

Ірина ГОЦИНЕЦЬ

ОБРАЗ ЧЕЛОВЕК В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ ТЕМАТИКИ

Статья посвящена рассмотрению ассоциативно-семантической группы «ответственность», в частности микрогруппы «человек», моделируемых идиостильевыми параметрами языка украинских прозаических произведений чернобыльской тематики. Рассмотрены функционально-стилистическая динамика компонентов, реализующих соответствующее концептуальное значение, и типы их актуализации, лексическая валентность и контекстные ассоциативно-семантические связи номинации «человек» в конкретных хроникально-документальных текстах.

Ключевые слова: ассоциативно-семантическая группа, дифференциальные признаки, метафорическая микротема, контрастности, образный ряд.

Постановка проблеми. Чорнобильський дискурс – це окремий, самодостатній тип мовотворчості із властивими йому диференційними рисами.

У межах чорнобильського дискурсу розмежовуємо два різновиди – поетичний та прозовий (художньо-публіцистичний). Кожному з них властива своя специфіка тематичної та асоціативно-семантичної репрезентації стрижневої номінації. Підсумування цієї специфіки засвідчує неоднакове вичленування основних асоціативно-семантичних груп, мікрогруп, а також асоціативно-образних рядів.

Ми ж зосереджуємо свою увагу на прозових творах, роблячи акцент на *відповідальність*, яку представляємо базовим, ключовим поняттям, бо в художньо-публіцистичній прозі уже є момент не переживання, а момент аналізу аварії, простежується аналітичний підхід. Очевидно можна виходити ще із таких одиниць, що у поезії ця сполучуваність потребує меншого відрізка, відтинку тексту, ніж у прозі, у прозі вона є аналітичним екскурсом – це широкий контекст для народження метафори.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Функціонально-стилістичний підхід до інтерпретації смислових елементів слова зумовив погляд на текст як поле, а також на асоціативне поле як текст. Асоціативно-семантичне загально-мовне поле, спроектоване на художній текст, змінює свій зміст, склад, характер взаємовідношень лексичних одиниць, що набувають статусу поетизмів.

Основна мета вивчення різноманітних асоціативно-семантичних структур у стилістиці – пізнання образно-виражальної сили слова, варіювання цих виявів на різних етапах розвитку мови.

Такі мовознавці як О. Ахманова, А. Антомонов, Е. Кузнецова, Л. Лисиченко, Ж. Соколовська послуговуються поняттями *семантичне, лексико-семантичне, тематичне, функціонально-семантичне, функціонально-стилістичне, асоціативно-образне* поле. Спільний принцип для класифікацій мовних одиниць у польовій структурі визначив Г. Щур [2], який охарактеризував поле як засіб існування й групування лінгвістичних одиниць із спільними інваріантними якостями.

Найбільш яскраво і частотно були зображені складники асоціативно-семантичної групи «людина» у прозових художньо-публіцистичних (Л. Даєн, І. Малишевський, В. Трегубов, В. Яворівський) творах.

Мета статті – простежити типи актуалізації ключових семем представленої асоціативно-семантичної мікрогрупи, лексичну валентність та контекстні зв'язки номінації *людина* в образах прозових творах.

У мові епічних творів виразно окреслюється асоціативно-семантична група «відповідальність», яка репрезентує наступність відтворюваних у текстах позамовних процесів, станів, ситуацій, а також визначає ключові мікротеми. Однією з таких є мікротема «людина».

Не залишені поза письменницькою увагою мовообрази пожежників, керівництва АЕС, постраждалого населення, які й формують асоціативно-семантичну групу «людина».

Аналізовані художньо-публіцистичні тексти репрезентують численний ряд емоційно-експресивних вторинних номінацій пожежників, з-поміж яких виділяємо кілька типів за ключовими семами:

- ‘вогонь’: *Коли **вогнеборці** погасили пожежу, почало світати* (Даєн, 141); *Сердечна подяка і земний уклін вам, **люди в пожежних касках*** (Трегубов, 21);
- ‘герой’: *Віднині навічно заснули **герої-пожежники** на новому підмосковному Митинському кладовищі* (Трегубов, 15); *З перших до останніх хвилин*

наймолодший у караулі пожежник тримався, як і належить **представникові героїчної професії** (Даєн, 115);

- ‘відвага’: Багато з **відважних** незабаром навечно стануть на свої нові пости в бронзі, граніті й сталі (Трегубов, 15); Загалом обидва **«орли»** – люди надійні, сміливі, професіонали першої руки (Малишевський, 10); Героїзм **смільців Чорнобиля**, котрі ступили у вогонь і прикрили собою інших [...] високо підніс громадянський, моральний престиж не тільки **прип’ятських смільців**, а й взагалі професії пожежників (Даєн, 151);

- ‘відданість’: Серед таких **патріотів** були: В. Вашека, М. Кириєнко, М. Каган, М. Міценко та багато інших (Трегубов, 32); Велика група **шоферів-добровольців** зі студії працювала там, звукооператори, десятки людей (Малишевський, 125);

- ‘дружба’: Якось у пориві глибокої туги, з болем згадавши своїх **загиблих побратимів**, нагороджених орденами Червоного Прапора (Даєн, 153); Дев’ятого травня вітали своїх **товаришів-пожежників** і лікарів з Днем Перемоги (Даєн, 7); Шестеро його **побратимів**, які першими, не здригнувшись, мужньо прийняли вогонь на себе (Даєн, 7);

- ‘професіоналізм’: Знав: ці молодці, ці прості й щирі хлопці – **прекрасні, висококваліфіковані спеціалісти** (Даєн, 126).

Такі вторинні номінації виконують текстотвірну функцію, посилюючи виразність висловів, роблячи їх стилістично привабливими, семантично вагомими. Окрім наведених у групі (а), ці перифрази мають подвійну співвіднесеність з денотатом, тобто реалізують свою вторинну номінативну функцію ситуативно, залежно від змісту контексту, повідомлюваного.

На тлі проілюстрованих узагальнених піднесених оцінок виокремлюється група висловів, що створюють індивідуалізовані позитивні словесні портрети героїв-пожежників. Зокрема, у таких мовних знаках представлений образ **Л. Телятнікова**: **Телятников** і звичайний **трудівник**, і **славний герой**. В ньому **подвиг і чесність, простота і скромність, людяність і доброзичливість** (Трегубов, 25). Він продуктивно розвивається у мовостилі Л. Даєна; **Телятников – невисокий, жиливий, сухорлявий, одне слово, живчик** (Даєн, 100); **Як вчинити: обернутися і піти, чи спробувати вмовити-таки цього невіддатливого пожежника?** (Даєн, 63); **Телятников справедливий**. В нього немає любимчиків (Даєн, 72); **Саме ці його риси – скромність, доброзичливість, привітність – підкресливали англійські газети** (Даєн, 165); **Невисокий на зріст, худорлявий, Льоня краявся: чи ж такий має бути справжній боєць?** (Даєн, 38); за Леонідом Петровичем міцно закріпилася в Рудному репутація **залізного Телятнікова** (Даєн, 51).

Менше прикладів епітетних рядів зовнішніх та внутрішньопсихологічних портретів інших пожежників:

- **Тишури**: він – **працелюбний, безвідмовний, надійний** (Трегубов, 11);
- **Ігнатенка**: **Мовчазний, скромний, соромливий**. Жадібний до праці (Трегубов, 11);

- **Правика:** На його місце начальником караулу був призначений **Володимир Правик. Молодий, здібний** (Даєн, 81); **Офіцери** – близькі товариші – називали **Правика** по-дружньому, ласкаво **Вовик. Доброзичливий, м'який, майже по-дівочному ніжний**, Правик був у частині загальним **любимцем** (Даєн, 71);

- **Кібенка:** За характером – **добрий, чуйний, чесний**, за що його любили і поважали в частині (Трегубов, 9);

- **Ващука:** На пожежах і тактичних вченнях виявляв **рішучість, сміливість та ініціативу** (Трегубов, 10); **Микола Ващук**, командир відділення з караулу Кібенка, завжди відзначався **рішучістю** (Даєн, 118);

- **Хмеля:** Люди в караулі Хмеля всі на підбір – **досвідчені. Кого не візьми – всі корифеї** (Даєн, 71).

Професійна діяльність названих вище пожежників набула високої позитивної оцінки, яку створюють лексеми суспільно-політичного змісту – **подвиг, мужність, героїзм, самопожертва, відвага, відповідальність, майстерність**. Напр.: **Це подвиг не одинаків, а колективний** (Даєн, 123); **Вони – герої! Те, що вони здійснили, – подвиг!** (Трегубов, 5); **Всі сміливо і до кінця виконали службовий обов'язок** (Трегубов, 12); **тут йдеться про подвиг пожежників Віктора Кібенка** (Трегубов, 13); **Але подвиг, який здійснив ваш син, довго житиме у наших серцях** (Трегубов, 14); **Бо й справді, і мужність потрібна була, й відвага, щоб у травні висунутися з «конвасом» з люка вертольота** (Малишевський, 118); **Час викарбував риси зрілої мужності, замішаної на болю й гіркоті** (Даєн, 166); **При виконанні поставлених завдань особовий склад цього відділення виявив мужність, високу свідомість** (Трегубов, 35); **Пожежники у надзвичайно важких умовах діяли злагоджено. Все робилося блискавично, з високою майстерністю** (Даєн, 118); **Найвищий рівень знання інженерної техніки, професіоналізм плюс людська відвага** дали свої результати (Трегубов, 20); **Політичне забезпечення чорнобильської відваги** проявляється у повсякденній діяльності управлінь і відділів МВС (Трегубов, 38); **Особовий склад зведених загонів з відчуттям високої відповідальності і доброти ставився до надання допомоги місцевому населенню, виявляючи при цьому ініціативу, винахідливість і сміливість** (Трегубов, 35).

В авторській інтерпретації І. Малишевського таку саму високу оцінку має узагальнений мовообраз **кінооператорів, журналістів: не буде нескромним з мого боку сказати про мужність кінооператорів, які лізли в самісіньке пекло** (Малишевський, 118).

Проілюстрований рівень аксіології узгоджується з метафорою **бій / війна**, що характеризує наполегливість, активну діяльність, спрямовану на подолання чого-небудь, цього разу – пожежі, аварійної ситуації: **Три години йшов бій біля машинного відділення** (Трегубов, 8); **Всі вони знали, що борються з вогнем в умовах небезпеки, яку вивергає атомний реактор, але ніхто поста не залишив і продовжував бій** (Трегубов, 8); **Всі отримали чітке завдання, тому і рішення приймалися, як у справжньому бою** (Трегубов, 8); **В бою з**

пожежею (саме в бою, а не просто – в роботі) поряд з *відвагою* завжди повинна бути *упевненість і надійність* (Трегубов, 8); Починаючи з 26 квітня на передньому краї боротьби разом з лікарями, воїнами, спеціалістами на постійному посту міліціонери, прапорицики, офіцери й генерали органів і військ внутрішніх справ (Трегубов, 29); Шевченко зафіксував для історії найважливіші деталі *грізної битви людини з атомом*, що опинився поза контролем (Малишевський, 145); *Фронт* героїчних зусиль пожежників розширювався (Даєн, 127); В цей час чимало пожежників, які витримали *нелюдський поєдинок з вогнем*, уже були в медсанчастині (Даєн, 130).

Батальний мовообраз пожежогасіння, ліквідації аварії спричинився до актуалізації відповідних назв осіб – *воїн, боєць, борець, військо*, як-от: *Та про це ніхто з пожежників навіть і не подумав, тому що вони – воїни, незмінні й довічні бійці з пожежею* (Трегубов, 6); *З пожежними воїнами вона* [Відвага – І. Г.] *завжди поряд* (Трегубов, 7); *До того ж у чергового по лікарні працювало це, як казали медики, «ціле військо»* (Трегубов, 24).

Узвичаївся у мові повістей також епітет-публіцистизм бойовий: *Бойові листки ж політорганів мають нині свої особливості* (Трегубов, 47); *Інші залишаться тут, на своєму посту – тепер уже не стільки трудовому, скільки бойовому* (Даєн, 111).

Зафіксовано й інші лексеми-баталізми – *фронт, розвідка, відвойовувати* тощо: *У распіраторах, у масках, у захисних костюмах. Таких, як в усіх у Чорнобилі, де, мов, на фронті, і форма у всіх одна, і побут один, і небезпека одна на всіх* (Малишевський, 122); *Кілька разів він* [Зборовський. – І. Г.] *ходить у розвідку до реактора* (Трегубов, 18); *Важко було пересуватися, але бійці крок за кроком відвойовували у вогню площу даху* (Трегубов, 8); *Це залишив свій слід радіоактивний потік, який прострелив плівку, кінокамеру, вертоліт* (Малишевський, 65). Як зауважила О. Чадюк, більшість метафор із базовою батальною лексикою є за своєю суттю стертими, метафорами-штампами, що успадковані від тоталітарної епохи, доби перебудови [1, 11]. Цей період у розвитку української літературної мови й задокументовано в прозі про Чорнобиль.

Мова роману В. Яворівського репрезентує узагальнені художні образи пожежників, постраждалого населення у період післярадіаційного впливу. В цьому творі зафіксовано епітетні ряди зовнішнього та внутрішнього портрета персонажів, які об'єднує макросема 'хвороба'. Ключові дистрибути – *обличчя / лице, погляд, вираз, помах*.

Атрибути іменника *обличчя / лице* – це прикметники й сполуки на позначення відтінків сірого кольору, блідості: *шинельного кольору, землисте, сіре; бліде, покійницьке, глиняне*. Наприклад: *Майже в усіх сірі, шинельного кольору обличчя, зрошені холодним потом* (Яворівський, 151); *Чоловік і старенька бабуся заносять пожежника [...] з блідим, майже покійницьким обличчям* (Яворівський, 152); *На сірому обличчі ледь-ледь стрепенулася його силувана посмішка* (Яворівський, 186); *Неголений, з глиняним, байдужим до всього обличчям, Володимир Маслюк став у дверях* (Яворівський, 185).

Словесний образ постраждалого пожежника створюють епітети *закривавлений, обпечений*: **Костюм на ньому обгорів. Закривавленого, обпеченого обличчя майже не впізнати** (Яворівський, 137).

Дистрибут *обличчя* сполучається з художніми означеннями, що утворюють образ фізично втомленої, психологічно виснаженої особи (осіб): *Олесине обличчя. Втомлене, виснажене, хворобливе* (Яворівський, 189); *Все швидше і швидше миготять людські очі, лиця, старі, молоді, налякані, печальні, пригнічені – всякі, немає тільки веселих* (Яворівський, 213).

Макросема 'хвороба' охоплює й епітети-прикметники для характеристики станів психологічного страждання, що конкретизують сполуки з іменником *погляд*: **божевільний погляд, страх і агресивна заганість в обличчі** (Яворівський, 166); *Молодий, але з важким, осклілим поглядом хлопець* (Яворівський, 185). Ця макросема об'єднує прикметники та субстантиви на позначення емоційно-психологічних станів із значенням «страждання»: *Якись однакові [опромінені – І. Г.], байдужі й невидючі, ніби переходять з цього буття в інше* (Яворівський, 185); *Ой, якого страшиного несли до «швидкої»! Страшніший за мерця! Обпечений весь* (Яворівський, 139); *Куца смугаста піжама робить його [Григорія – І. Г.] моторошно жалюгідним* (Яворівський, 186).

З проілюстрованими мовообразами ліквідаторів аварії на ЧАЕС контрастує за колірною ознакою художній образ одного з винуватців трагедії, охарактеризованого епітетом *білий*: *У залі бункера сидить Голобородько в білому марлевому респіраторі, в білому новому комбінезоні* (Яворівський, 138).

Зі словесним образом *хвороби* пов'язаний образ *смерть*, який створюють контрасти кольоронайменувань *білий – чорний, білий – червоний*, а також контекстні експресивні зіставлення назв *цвіт* (яблуни) – *кладовище, курява*, що виявляють у мікроконтекстах свій символічний зміст. Пор.: *Без білого очіпка, рукав комбінезона в чорній кіптяві* (Яворівський, 133); *На білій подушці, на простирадлі, на білій пластиковій підлозі розсипалися чорні його кучері* (Яворівський, 249); *друзки [келиха – І. Г.] розсипалися по кімнаті, а червоне вино вилилося на його білу сорочку і на поділ бузкової Наталчиної спідниці* (Яворівський, 127); *Печально дивиться у вікно, навпроти якого вітер обриває цвіт із яблуні, обриває і несе туди, до кладовища, разом з піщаною курявою* (Яворівський, 227).

Висновки. Здійснене дослідження дає підстави стверджувати, що асоціативно-семантична мікрогрупа «людина» є репрезентативним, смислово насиченим сегментом документально-хронікальної прози, яка спонукає до пошуку інших асоціативних груп, тісно переплетених із нею.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі лексико-семантичних груп слів, які пов'язані з мовообразами людини, мотивами її моральної відповідальності перед сучасниками та майбутніми поколіннями.

Література

1. Чадюк О.М. Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.М. Чадюк. – К., 2005. – 22 с.
2. Щур Г.С. О типах лексических ассоциаций в языке / Г.С. Щур // Семантическая структура слова: Психолингвистические исследования : [сб. ст.]. – М. : Наука, 1971. – С. 140–151.

References

1. Chadiuk, O.M. (2005). Metafora u sferi suchasnoi ukrainskoj politychnoi komunikatsii [A metaphor in modern Ukrainian political communication]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Shchur, G.S. (1971). O tipakh leksicheskikh assotciacii v iazyke [About types of lexical associations in language]. *Semanticheskaja struktura slova: Psicholingvisticheskie issledovaniia – Semantic structure of the word: Psycholinguistic studies* (pp. 140–151). Moscow: Nauka [in Russian].

Джерела

1. Даєн Л. Чорнобиль – трава гірка / Л. Даєн. – К. : Веселка, 1988. – 175 с.
2. Малишевський І. Володимир Шевченко. Від Кулунди до Чорнобиля / І. Малишевський. – К. : Мистецтво, 1988. – 159 с.
3. Трегубов В. Приборкувачі вогню / В. Трегубов // Мужність і біль Чорнобиля : Повість-хроніка. Поеми. Вірші. – К. : Молодь, 1988. – С. 1–56.
4. Яворівський В. Марія з полином у кінці століття / В. Яворівський. – К. : Рад. письменник, 1988. – 262 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2017 р.